

MARIA KASPEREK-HOPPE

WARUNKI ŻYCIA OSÓB W WIEKU EMERYTALNYM

W państwach wysoko rozwiniętych zwiększa się liczba osób w tzw. wieku zaawansowanym (umownie przyjmuje się przekroczenie 65 roku życia jako wkroczenie w wiek zaawansowany). W Polsce udział ludności powyżej 65 roku jest o kilka procent niższy niż w innych krajach europejskich. W 1996 roku wynosił 11,3% podczas gdy na przykład w Austrii i Francji – 15,2%, w Szwecji – 17,4% (w 1994 r.), w Wielkiej Brytanii – 15,7% (w 1995 r.) a w Niemczech – 15,4% (w 1994 r.)¹.

Prognoza ludności w Polsce do 2020 roku przewiduje zmianę proporcji w poszczególnych grupach wieku. Udział dzieci i młodzieży poniżej 18 lat spadnie z 27,6% do 23,6%, a udział osób w wieku 65 lat i więcej wzrośnie do 15,9%².

Możemy stwierdzić zatem, że społeczeństwo polskie jest relatywnie młode. Obserwujemy jednak powolny wzrost ludności w wieku poprodukcyjnym, co z kolei wiąże się z zapewnieniem tej grupie odpowiednich dochodów.

Poziom życia ludzi starszych nie można tylko oceniać na podstawie danych o wysokości świadczeń emerytalno-rentowych oraz ich udziału w PKB, ponieważ niezwykle ważny jest także poziom opieki zdrowotnej, sytuacja rodzinna i mieszkaniowa, jak również zgromadzone zasoby materialne.

Sytuacja materialna ludzi starszych jest zróżnicowana. Zależy od przynależności do grupy społeczno-zawodowej, poziomu wykształcenia, jak również od wieku. Okazuje się, że wraz z wiekiem warunki materialne stają się coraz trudniejsze. Pojawiło się w związku z tym określenie ludzi czwartego wieku – grupy najstarszych emerytów mających ponad 75 lat – posiadających najgorsze zabezpieczenie emerytalne³.

Z przeprowadzonych badań wynika, że w krajach OECD, osoby w wieku 65 - 74 lata otrzymują dochody w wysokości 94% przeciętnych dochodów, osoby powyżej 75 roku życia – 86%. Tylko najmłodszy pracownicy (do 25 roku) mają niższe dochody niż emeryci⁴. Jednak w wielu krajach wysoko rozwiniętych systemy emerytalne nie zapobiegają ubóstwu wśród ludzi starszych. Największa liczba ubogich występuje w USA. Znaczną pomoc dla tej grupy stanowią świadczenia pozapieniężne.

Podobnie jest w Wielkiej Brytanii, Kanadzie, Szwecji, Holandii, gdzie świadczenia w naturze są ważnym uzupełnieniem dochodów. Dzięki nim

¹ *Rocznik Statystyczny 1997*, GUS, Warszawa 1997 r., s. 575.

² L. Bolesławski, *Prognoza gospodarstw domowych 1996 - 2020*, GUS, Warszawa 1997, s. 8.

³ H. Żeglicka, *O sytuacji emerytów, seminarium w IPiSS, „Polityka Społeczna” nr 2, 1998 r., s. 37 - 38.*

⁴ *Ibidem.*

pozycja materialna ludzi starszych jest zbliżona do przeciętnej dla całej populacji (np. w Niemczech, Szwecji, Kanadzie stanowi 97% przeciętnych dochodów, w Wielkiej Brytanii – 87%)⁵.

Obecnie postaramy się przedstawić podstawowe wskaźniki określające warunki życia osób starszych w Polsce. W tym celu wykorzystane zostaną przede wszystkim informacje zawarte w „Budżetach gospodarstw domowych”, a dotyczące jedno- i dwuosobowych emeryckich gospodarstw domowych. Zdajemy sobie sprawę, że jest to pewne uproszczenie. Jednak wśród badanych gospodarstw przeważają osoby w wieku powyżej 60 lat. W 1997 roku gospodarstwa jednoosobowe stanowiły 90% (19% w przedziale 60 - 64 lata i 81% powyżej 65 roku życia), a dwuosobowe 77,3% (odpowiednio – 24,4% i 52,9%)⁶. Przeciętna liczba osób w gospodarstwach domowych emerytów utrzymuje się w zasadzie na jednakowym poziomie 2,12 - 2,10⁷. Związane jest to w pewnym stopniu ze zwiększeniem liczby młodszych emerytów, jak również z występującymi generalnie trudnościami mieszkaniowymi.

Jak już wspomniano, w strukturze gospodarstw domowych emerytów przeważają gospodarstwa jedno- i dwuosobowe. W zbiorowości osób wchodzących w skład gospodarstw jednoosobowych w 1997 roku udział mężczyzn w wieku powyżej 65 lat wynosił 14,8%, a kobiet w wieku 60 lat i więcej – 72,4%, (w dwuosobowych odpowiednio – 29,2% i 37,3%). Ta tendencja – przewaga kobiet – utrzymuje się w latach 90-tych i jak pisze Danuta Graniewska jest „odbiciem szerszych procesów demograficznych, które sprawiają, że w dużej grupie gospodarstw emerytów i rencistów większość stanowią gospodarstwa tworzone przez kobiety, z których połowa przekroczyła 65 lat. Jest to zjawisko powodujące wiele implikacji w sferze życia rodzinnego i społecznego. Jest coś tragicznego w tym, że tak wiele kobiet dochodzi do kresu swego życia w samotności, borykając się z trudnościami codziennego życia”⁸.

DOCHODY GOSPODARSTW DOMOWYCH

Sytuacja bytowa osób starszych zależy przede wszystkim od wysokości otrzymywanej emerytury, jest ona bowiem podstawowym źródłem dochodów w tej grupie społecznej (tabela 1).

W latach 90-tych następował powolny wzrost świadczeń emerytalnych⁹. Wprawdzie minimalna emerytura (zbliżona do płacy minimalnej) w 1997 r. stanowiła około 70% minimum socjalnego (tabela 2), jednak w gospodarstwach jedno- i dwuosobowych stanowiła odpowiednio 132,7% i 129,1% minimum socjalnego.

⁵ H. Żeglicka, *ibidem*, s. 37 - 38.

⁶ *Budżety gospodarstw domowych w 1997 roku*, GUS, Warszawa 1998, s. 6.

⁷ *Budżety gospodarstw domowych w 1997 roku*, GUS, Warszawa 1998, s. 1; *Gospodarstwa domowe. Wybrane elementy warunków życia ludności w I półroczu 1998 r.*, GUS, Warszawa 1998 r., s. 25.

⁸ D. Graniewska, *Warunki życia emerytów i rencistów w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych*, IPISS, Warszawa 1996, s. 57.

⁹ *ibidem*, s. 58.

Tabela 1

Przeciętne miesięczne nominalne dochody rozporządzalne na 1 osobę w gospodarstwach domowych emerytów w 1997 roku

Wyszczególnienie	Ogółem	Gospodarstwa domowe 1-osobowe	Gospodarstwa domowe 2-osobowe
Dochód rozporządzalny	558,38	662,15	620,93
z pracy najemnej	48,01	15,74	28,47
ze świadczeń społecznych	473,20	586,73	561,16
w tym:			
zasiłki rodzinne i pielęgnacyjne	2,64	2,77	1,70
emerytury	425,44	576,18	511,26
renty	33,46	0,15	39,58
inny dochód	24,68	52,82	19,41
pożyczki i kredyty zaciągnięte	15,36	17,57	18,25
gotówka z poprzedniego miesiąca	146,80	220,88	163,95

Źródło: *Budżety gospodarstw domowych w 1997 r.*, GUS, Warszawa 1998, s. 12 - 13.

Pod względem dochodowym sytuacja emerytów jest więc stosunkowo korzystna. Nie świadczy to jednak o ogólnym standardzie życia. W tej grupie wiekowej zależy to w dużej mierze od stanu zdrowia i możliwości samodzielnej egzystencji.

Tabela 2

Relacje kategorii normatywnych w gospodarstwach pracowniczych i emeryckich

Wyszczególnienie	1996		1997	
	w zł	w %	w zł	w %
Gospodarstwa pracownicze				
Minimum socjalne pracownicze	405,5	100,0	485,0	100,0
Minimum egzystencji	180,4	44,5	213,0	43,9
Placa minimalna netto	306,0	75,5	374,8	77,3
Zasiłek dla bezrobotnych	277,7	68,5	320,3	66,0
Zasiłek wychowawczy	176,9	43,6	214,1	44,1
Zasiłek wychowawczy dla osób samotnie wychowujących dziecko	281,2	69,4	340,4	70,2
Gospodarstwa emeryckie				
Minimum socjalne emeryckie	355,8	100,0	445,3	100,0
Minimum egzystencji	177,4	49,9	208,0	46,7
Minimalna emerytura netto	245,9	69,1	304,6	68,5

Źródło: B. Sajkiewicz, *Poziom świadczeń socjalnych w Polsce a normatywne linie ubóstwa*, „Polityka Społeczna” 1998, nr 7, s. 20.

W przypadku kiedy konieczna jest pomoc z zewnątrz lub stosowanie drogich leków, sytuacja materialna staje się bardzo trudna. A wykorzystywane w badaniach minimum socjalne – o czym musimy pamiętać – uwzględnia tylko wydatki na leki w przypadkach sporadycznych zachorowań¹⁰.

¹⁰ L. Deniszcuk, B. Sajkiewicz, *Kategoria minimum socjalnego*, w: *Polska bieda II* (red. S. Golinowska), IPiSS, Warszawa 1997, s. 159.

Jeśli porównamy poziom dochodów różnych typów gospodarstw domowych, to okazuje się, że najwyższe dochody na 1 osobę w 1997 roku osiągały gospodarstwa utrzymujące się z pracy najemnej na stanowisku nierobotniczym, nieco niższe – pracujące na własny rachunek i gospodarstwa, których podstawę utrzymania stanowiły emerytury. W relatywnie najgorszej sytuacji były rodziny utrzymujące się z niezarobkowych źródeł dochodu (przede wszystkim z zasiłków dla bezrobotnych). Stosunkowo niskie dochody uzyskiwały gospodarstwa rolnicze, rodzin robotników oraz rencistów¹¹. Natomiast w pierwszym półroczu 1998 r. tylko pracujący na własny rachunek osiągnęli dochody na osobę wyższe, od dochodów w gospodarstwie emerytów odpowiednio – 646,12 zł i 588,66 zł¹².

Rodziny emerytów są relatywnie najmniej zagrożone ubóstwem. Tylko 3% osób w tej grupie gospodarstw domowych żyło w 1997 r. poniżej minimum egzystencji¹³.

WYDATKI NA PODSTAWOWE DOBRA KONSUMPCYJNE

Zasadniczą pozycją w ogólnych wydatkach gospodarstw domowych emerytów stanowią wydatki na żywność i na mieszkanie (ponad 60%, tabele 3 i 4). Są jednocześnie ważnymi wskaźnikami sytuacji materialnej i znacznie przewyższają ich poziom określony w minimum socjalnym.

Tabela 3

Przeciętne miesięczne wydatki na 1 osobę w gospodarstwach emerytów w 1997 r. (miesięcznie w zł)

Grupy wydatków	Gospodarstwa 1-osobowe	Minimum socjalne dla gospodarstw 1-osobowych	Gospodarstwa 2-osobowe
Ogółem	641,87	445,27	584,88
Żywność	231,64	125,09	209,74
Mieszkanie	194,37	158,25	148,62
Utrzymanie	172,00	122,77	123,46
Wypożyczenie	22,37	35,47	25,16
Odzież i obuwie	25,84	29,44	28,39
Zdrowie	48,13	5,07	38,91
Higiena	19,95	12,27	16,30
Nauka	0,23	00,00	0,67
Kultura	21,58	33,32	19,02
Sport i wypoczynek	4,65	16,78	5,51
Transport i łączność	30,17	32,07	43,13
Pozostałe wydatki	37,60	32,98	40,16

Źródło: *Budżety gospodarstw domowych w 1997 r.*, GUS, Warszawa 1998, s. 20 - 26. B. Sajkiewicz, *Minimum socjalne*, „Polityka Społeczna” 1998 r., nr 3, s. 28.

¹¹ Zróżnicowanie warunków życia ludności w Polsce w 1997 r., GUS, Warszawa 1998, s. 76.

¹² *Gospodarstwa domowe. Wybrane elementy warunków życia ludności w I półroczu 1998 r.*, GUS, Warszawa 1998, s. 26.

¹³ *Sfera ubóstwa w Polsce*, GUS, Warszawa 1998 r., s. 18.

Wydatki związane z utrzymaniem mieszkania – obok zakupu dóbr żywnościowych – uznawane są za najważniejsze. Stanowią bowiem podstawę egzystencji i funkcjonowania gospodarstw domowych. Wydatki na mieszkanie określone na poziomie minimum socjalnego, zawierają „bieżące koszty jego eksploatacji oraz koszt odtworzenia zasobów składających się na wyposażenie mieszkania”¹⁴.

Tabela 4

Struktura wydatków gospodarstw domowych emerytów w 1997 r.

Grupy wydatków	Gospodarstwa 1-osobowe	Minimum socjalne =100 (w gospod. 1-osobowych)	Gospodarstwa 2-osobowe
Ogółem	100,0	144,2	100,0
Żywność	36,1	185,2	35,9
Mieszkanie	30,3	122,8	25,4
Odzież i obuwie	4,0	0,9	4,9
Zdrowie	7,5	–	6,7
Higiena	3,0	162,6	2,9
Kultura	3,4	64,8	3,3
Sport i wypoczynek	0,7	27,71	0,9
Transport i łączność	4,7	94,1	7,4
Pozostałe wydatki	4,7	114,0	6,9

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych zawartych w tabeli 3.

Czynsz jest obliczany według stawki obowiązującej dla mieszkań w domach komunalnych, wyposażonych we wszystkie urządzenia sanitarne i centralne ogrzewanie. Z danych zawartych w tabeli 3 wynika, że wydatki na mieszkanie (szczególnie związane z jego utrzymaniem) w sposób znaczący przekraczają te wyliczone w minimum socjalnym.

Stosunkowo wysokie w porównaniu z innymi grupami społeczno-zawodowymi i z minimum socjalnym – są wydatki na zdrowie (w latach 90-tych wykazują tendencję rosnącą). Jest to zjawisko „naturalne” związane z wiekiem i pogarszającym się stanem zdrowia. Pamiętać należy również o systematycznie rosnących cenach leków, co nie sprzyja poprawie samopoczucia osób starszych i pewności w dostępie do leków.

Wydatki na odzież i obuwie, wypoczynek oraz kulturę są niższe od tych określonych w minimum socjalnym. W przypadku „odzieży i obuwia” może to wynikać z mniejszych potrzeb. Z kolei wiek lub stan zdrowia ogranicza możliwości korzystania z form życia kulturalnego i wypoczynku. Jest jeszcze jeden, wydaje się, zasadniczy powód niskich wydatków na wymienione cele. Mianowicie – konieczność wyboru przy danym poziomie dochodów. Najważniejsze są wydatki na żywność, utrzymanie mieszkania i na ochronę zdrowia.

¹⁴ L. Deniszczuk, B. Sajkiewicz, *Kategoria minimum socjalnego*, w: *Polska bieda II*, IPiSS, Warszawa 1997, s. 157.

Wyposażenie gospodarstw domowych emerytów w dobra trwałego użytkowania przedstawia się korzystnie (tabela 5). Mniej jest urządzeń nowoczesnych i samochodów – szczególnie w gospodarstwach jednoosobowych.

Tabela 5

Wyposażenie gospodarstw domowych emerytów w przedmioty trwałego użytkowania w 1997 r.

Wyszczególnienie	Ogółem	Gospodarstwa 1-osobowe	Gospodarstwa 2-osobowe
	w % danej grupy gospodarstw domowych		
Odbiorniki radiowe	77,8	82,5	78,0
Odbiorniki tv kolor	87,1	77,8	89,5
Magnetowidy	30,1	11,5	30,4
Automaty pralnicze	56,8	42,6	62,1
Odkurzacze elektryczne	88,9	82,9	90,8
Samochody	24,8	5,5	27,7

Źródło: Jak w tabeli 1, s. 58 - 60.

Związane jest to z sytuacją materialną, ale również może wynikać ze stanu zdrowia, ograniczonej sprawności ruchowej, a także z oceny racjonalności inwestycji w ograniczonej – wiekiem – perspektywie czasu¹⁵.

Podsumowując możemy stwierdzić, że gospodarstwa domowe emerytów dysponowały stosunkowo wysokimi stałymi dochodami. Jednak część z nich znajdowała się w sferze ubóstwa, to znaczy poniżej minimum socjalnego.

Poziom dochodów na osobę jest ważnym elementem warunków życia, ale w przypadku małych liczebnie gospodarstw nie wystarczy do pełnej ich oceny. Często w tych gospodarstwach przeważają osoby tzn. „czwartego” wieku, z czym wiąże się z kolei, zły stan zdrowia, a więc zwiększone wydatki na opiekę, leki i usługi medyczne.

Sytuacja mieszkaniowa osób starszych jest uregulowana i stosunkowo korzystna z porównaniu z innymi grupami społeczno-zawodowymi. Jednak wysokie wydatki na mieszkanie (rosnące systematycznie w latach 90-tych) mogą w przyszłości naruszyć równowagę budżetów domowych.

Przedstawione wyżej – dość ogólnie – warunki bytu gospodarstw emerytów pozwalają określić ich sytuację „[...] jako średnią i ogólnie lepszą od występującej w rodzinach robotniczych, utrzymujących się ze źródeł pozazarobkowych, a także w części rodzin rolników. Jednocześnie są to rodziny i gospodarstwa o wysokim stopniu ryzyka popadnięcia w ubóstwo. Zagrożenia wiążą się ze stosunkowo płytkim poziomem zamożności w zakresie dochodowym, wyczerpywaniem się w miarę upływu czasu zasobów zgromadzonych w czasie aktywności zawodowej. [...] można to ująć następująco: czas działa na niekorzyść emerytów i rencistów, co łączy się ze wzrostem kosztów utrzymania będących konsekwencją starzenia się i ze zmniejszają-

¹⁵ D. Graniewska, *Warunki życia emerytów i rencistów*, IPiSS, Warszawa 1996 r., s. 74.

cą się sprawnością fizyczną lub intelektualną. W sferze socjopsychologicznej poważnym problemem jest wzrost udziału w ogólnej zbiorowości gospodarstw emerytów i rencistów gospodarstw 1-osobowych tworzonych w większości przez stare kobiety. Wiąże się z tym wiele problemów, które skrótowo można określić jako osamotnienie i marginalizacja społeczno-środowiskowa¹⁶.

Wydaje się, że na tak sformułowaną – w ostatnim zdaniu – myśl, mogą odpowiedzieć szersze badania socjologiczne dotyczące sytuacji życiowej i rodzinnej osób starszych żyjących w gospodarstwie jednoosobowym.

LIVING CONDITIONS OF PENSIONABLY AGED PERSONS

S u m m a r y

The level of living of the elderly can not be evaluated only on a basis of the data on amounts of performances (i.e. old age pensions) and on their share in the NBP, being done that the level of medical care, the family situation, the accommodation and gathered material means are of very much importance.

Material position of the elderly is differentiated. It depends on the adherence to social and professional group, on the level of education and also on the age of a person. It is proved that the more a person is aged, the more difficult becomes respective material situation. As a result a new expression has recently emerged: the fourth age people, i.e. the oldest retired men – over 75 years – who dispose of the worst assurances for retired employees.

In the 90ties in Poland there was a slight increase of performances for the retired. So, in relation with the income issue the situation of the retired is relatively favourable. However this attests not the general living standard. Within this group of age it depends to a great degree on the virtual state of health and on the possibility of existence without assistance of a third person. In a case where such an assistance occurs to be necessary or some very expensive medicaments are needed – the material position becomes immediately very difficult.

And we must say that the „health expenses” – in comparison with other social and professional groups and also with the minimum salary – are relatively high within the discussed group.

The accommodation situation of the elderly is being regulated and relatively favourable (when compared with other groups). However the increasing costs of the flats (systematically higher and higher, presently – about 30 per cent of all expenses) can in the future violate the balance of the home budgets.

¹⁶ D. Graniewska, op. cit. s. 76.